

Ю. М. Дмитрієнко*

ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ

Ми живемо в епоху, коли в суспільстві та в свідомості українців відбуваються радикальні перетворення. Багато моральних цінностей, що зробили значний вплив на формування правової свідомості декількох поколінь людей, сьогодні піддаються переосмисленню та переоцінці. Зокрема, спостерігається зміна уявлень про етичну цінність і психологічний зміст правової поведінки. Складна соціально-політична і економічна ситуація 90-х років ХХ століття породила могутні соціальні і соціально-психологічні чинники дестабілізації правової свідомості. У найбільшій небезпеці опинилися діти підліткового та юнацького віку (Г. В. Акопов, В. Г. Асєєв, В. П. Зінченко, В. В. Знаков, В. М. Мініяров).

У масовій свідомості відбувається зміна уявлень про межі припустимого в соціальній поведінці, про правила і норми поведінки в суспільстві (В. В. Знаков). Негативна динаміка масової правової свідомості, збільшення правової неписьменності та нігілізму у молоді відбуваються на тлі методологічного і методичного відставання психології і педагогіки в галузі проблем правового виховання (І. А. Невський, М. М. Ярушкін). На сучасному етапі розвитку суспільства його найважливішою метою та умовою подальшого існування є побудова правової держави. Одне з основних завдань, розв'язання якого забезпечує поступальна хода до досягнення цієї стратегічної мети, є підвищення рівня правової свідомості суспільства в цілому та кожного її суб'єкта. Очевидно, що реальне підвищення рівня правової свідомості суспільства можливо тільки шляхом створення системи правового виховання молоді. Проблема полягає у відсутності цілісної системи правового виховання в освіті, що є однією з причин низького рівня правової свідомості суспільства (Ю. М. Антонян, С. А. Белічева, В. А. Васильєв, Л. М. Голубєва, Ю. А. Клейберг, І. А. Невський, М. М. Ярушкін). Про це свідчить кількісне зростання злочинності взагалі та протиправної поведінки молоді зокрема. Відмітимо, що гострота ситуації в галузі правової освіти пов'язана з соціальними, економічними, політичними кризовими процесами, коли колишні системні зв'язки зруйновані, а необхідні соціальні механізми, що відповідають вимогам суспільного розвитку, не сформовані (С. В. Болоніна).

Необхідно відзначити, що проблема асоціальної поведінки неповнолітніх і молоді, що суперечить прийнятим у суспільстві правовим і етичним нормам, актуальна не тільки для нашої країни, але й для всіх промислово розвинених країн (L. Kolberg, E. Lehman, S. R. Smith, G. Stewart, D. P. Zarrington). Проте в Україні ситуація може бути визнана критичною, зважаючи на катастрофічне збільшення рівня підліткової злочинності на тлі скорочення чисельності населення даної вікової категорії. При цьому представляється важливим існування факту статистичних даних, що розкриває приріст злочинності серед неповнолітніх за останнє десятиліття в два рази при кількісному зменшенні підлітково-юнацького населення на 15-20 %. За даними статистики кожен десятий злочин в країні скоюється саме суб'єктом підліткового віку.

Актуальність нашого дослідження підтверджується фактом корінної кількісної та якісної зміни структури й характеру підліткової злочинності. Зсув структури підліткової злочинності убік тяжчих і соціально небезпечніших

© Дмитрієнко Ю. М., 2007

* докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ), кандидат філософських наук, доцент

правопорушень, зростання наркоманії серед молоді, формування кримінальної молодіжної субкультури не тільки утруднюють реалізацію методично і психологічно вірних заходів щодо профілактики й боротьби з правопорушеннями, але спочатку сприяють розповсюдженню правового нігілізму. При цьому дорослі (педагоги, психологи, правоохоронні органи), що працюють з малолітніми правопорушниками, психологічно не готові враховувати стрімку її динаміку, з чого витікають серйозні упущення в профілактичній виховній роботі (М. А. Алемаськин, Б. Н. Алмазов, А. С. Белкин, В. М. Обухов, М. М. Ярушкин).

Проблема формування правової свідомості молоді полягає в тому, що залучення до злочинного світу, його протиправних норм за сучасних умов відбувається на дуже ранньому віковому етапі, що призводить до великої стійкої закономірності: чим раніше людина стає на злочинний шлях, тим швидше досягає рівня небезпечного рецидивіста. Молодий рецидивіст найбільш небезпечний для суспільства, оскільки, діючи в групі, зорганізовує злочинні співтовариства в молодіжному середовищі, до якого він близький за віком і, відповідно, для якого є психологічно значущим авторитетом, що, у свою чергу, спричиняє за собою збільшення протиправних вчинків і злочинності серед неповнолітніх (Ю. М. Антонян, Г. Г. Бочкарева, А. В. Головченко, І. І. Карпец, В. Т. Кондрашенко, Л. Б. Філонов, В. Ф. Пирижків).

Таким чином, вибір теми нашого дослідження зумовлений суперечністю між реальним станом правової свідомості молоді та недостатньо дослідженими механізмами й закономірностями його формування. Прагнення знайти шляхи вирішення вказаного протиріччя визначило проблему нашого дослідження. У теоретичному плані це проблема комплексного підходу до процесу розвитку правової свідомості підлітків. У практичному плані це проблема визначення чинників, що впливають на деформацію правової свідомості підлітків.

У русі дослідження нас цікавили, перш за все, ті чинники розвитку правової свідомості підлітків, які безпосередньо пов'язані з активністю підлітка, що виявляється в мікросередовищах його соціального буття. Об'єкт дослідження: правова свідомість підлітків. Предмет дослідження: вплив психолого-педагогічних чинників на розвиток правової свідомості підлітків.

Метою наукової статті є аналіз підходів до вивчення закономірностей та чинників, що впливають на розвиток правової свідомості підлітків та розробка психологічного інструментарію з виявлення рівня сформованості правової свідомості. Методолого-методичною основою дослідження є принцип єдності свідомості та діяльності; принцип детермінізму; принцип розвитку психіки в діяльності; принцип системності в правовій психології.

Теоретико-методологічною базою для постановки основних дослідницьких проблем є теорія індивідуальної свідомості К. А. Абульханової-Славської; концепція етичного виховання К. Колберга; концепція власного майбутнього С. В. Горбатого та Б. Д. Лиськова; "теорія ярликів" Р. Беккера; теорія особових конструктів Дж. Келлі; концепції навчання А. Бандури, Дж. Роттера; теорія трансакційного аналізу Е. Берна.

Правосвідомість підлітка залежить від структурно-функціональних особливостей сім'ї, в якій він виховується. Деформація правової свідомості та, відповідно, девіантна (налаштованість на неправомірну) поведінка підлітків (не плутати з девіантною правосвідомістю як типово правоналаштованим феноменом перехідного суспільства!) є показниками їх сімейного неблагополуччя, в основі якого лежить негативна поведінка батьків. Механізмом, що зв'язує те або інше неблагополуччя сім'ї та дефект конкретного елемента правосвідомості, є порушення виховної функції сім'ї, формування негативних стилів виховання, які неминуче призводять до різних варіантів психологічної травматизації дитини, що сприяє її девіантній поведінці.

Відношення до права формується у дитини, перш за все, в сім'ї на основі відношення до дорослих. Особливості дитячо-батьківських відносин формують відношення дитини до дорослого як носія нормативно-правових розпоряджень. Дизфункційно-правові відносини в сім'ї, а також дисгармонійні стилі сімейного виховання формують у дитини правовий негативізм, відчуття образи, що найістотнішим чином спотворює процес правової соціалізації: правові норми та вимоги поводитися відповідно до цих норм відкидаються підлітком, оскільки така його позиція відношення до дорослих взагалі.

Правослухняність, що виявляється в готовності індивіда поводитися відповідно до норм права, формується якісно, якщо у підлітка немає образи на свою сім'ю та підозрливості по відношенню до дорослих, які його виховують. Вирішальним чинником, що деформує правосвідомість підлітків, формуючи криміногенну спрямованість особи, є ворожість як форма відношення до світу. Ворожість як специфічна спрямованість особи неповнолітніх правопорушників формується в системі сімейних відносин, що характеризуються емоційним відкиданням правильної реальності та ригідністю. Збільшення відхилень у поведінці підлітків пов'язане з переходом від переважання вербальної агресії до фізичної на тлі підвищення ворожості. Причина низької ефективності педагогічних дій полягає у випадковому, безсистемному характері виховного процесу, низької психологічної інформованості педагогів, що визначає проблему їх готовності до формування правової свідомості у їх вихованців.

Вплив на правосвідомість підлітка неформальних груп однолітків, схильних до асоціальної поведінки, призводить до прогресуючої тенденції дискримінації просоціальних груп з його боку. Засудження таких підлітків суспільством за здійснене правопорушення сприймається підлітком як несправедливе, що підсилює антагонізм підлітка та суспільства, сприяє збільшенню його ідентифікації з асоціальною групою. Ідентифікуючи себе з асоціальною групою, підліток починає сприймати себе як асоціального суб'єкта. Стабілізація такого самосприйняття є моментом вибору кримінальної кар'єри. Ідентифікація з асоціальною групою є механізмом деформації правової свідомості підлітків. Правова свідомість є вищим рівнем віддзеркалення правової дійсності, але не обов'язково паралельно автентичним за функцією.

Найбільш істотними психологічними характеристиками правосвідомості є:

1. Здатність рефлексії, тобто готовність правосвідомості до істинного пізнання інших психічних явищ, до самопізнання.

2. Наявне уявлення та уявлення дійсності. При цьому в свідомості відбиваються не все, не все випадково, а тільки основне, сутнісні характеристики предметів, подій та явищ.

3. Здібність правосвідомості до комунікації, тобто передачі іншим особам того, що усвідомлює дана людина за допомогою мови та інших знакових систем.

Найважливішим аспектом правової свідомості індивіда, що забезпечує можливість ефективного соціального буття, є права свідомість. Проблема правової свідомості та феномен правосвідомості розглядається з позиції різних наукових дисциплін: філософії, соціології, психології, культурології, педагогіки, криміналістики. Увага дослідників правової свідомості звернена на пошук:

- 1) атрибутивних ознак правосвідомості (В. Л. Васильєв);
- 2) критеріїв правосвідомості як форми суспільної свідомості (М. М. Ярушкін);
- 3) співвіднесення соціального та індивідуального в структурі і змісті правосвідомості (А. В. Міцкевич, В. М. Обухов);
- 4) структурних елементів правосвідомості (А. Р. Ратинов);
- 5) параметрів суб'єктів правосвідомості (І. І. Карпец, А. М. Яковлев).

Разом із тим, формування цілісного інтегрального уявлення про суть правової свідомості ще далеко від свого завершення. Ми вважаємо, що значним внеском у вирішення даної проблеми могло б бути, по-перше, визначення специфічних особливостей правосвідомості на різних вікових етапах, а, по-друге, дослідження особливостей взаємозв'язку між елементами структури свідомості та особливостей правосвідомості індивіда. Таким чином, в даній науковій статті ми маємо намір висвітлити результати досліджень вітчизняних і зарубіжних авторів з різних питань правосвідомості, розглянути вікові особливості правосвідомості підлітків і проаналізувати вплив особливостей індивідуальної свідомості на правосвідомість індивіда.

Слідуючи традиції, що склалася в науці, почнемо наш аналіз з обговорення пропонувананих різними авторами визначень правосвідомості. Найбільш розроблене визначення цього поняття можна знайти у В. Л. Васильєва. Згідно його точки зору, правосвідомість — це одна з форм суспільної свідомості, що відображає суспільні відносини, які регулюються або повинні бути врегульовані нормами права, чий зміст і розвиток зумовлюються матеріальними умовами існування суспільства¹. У своєму визначенні В. Л. Васильєв акцентує увагу на тому, що правова свідомість є формою суспільної свідомості, безпосередньо залежить від її змісту та об'єктивних умов життя суспільства. Очевидно, що перед правовою наукою, у такому разі, неминуче виникає питання про такі ознаки правової свідомості, що дозволяють відрізнити її від інших форм суспільної свідомості, що фіксують її специфіку. Розроблене системне уявлення про ознаки правосвідомості ми знаходимо в роботах М. М. Ярушкіна². Він відзначає, що правосвідомість як форма суспільної свідомості володіє наступними ознаками:

1) будучи вищим рівнем віддзеркалення соціально-економічних відносин людей, виражених в законах суспільства, вона й відображає соціальну дійсність, активно на неї впливає;

2) вона завжди виражається через другу сигнальну систему, тобто механізмом правосвідомості є мовномислительна правова діяльність людей, що відображає систему правових знань та понять, регулюючих суспільні відносини;

3) вона не може існувати без конкретної людської особи, груп, колективів, що об'єднуються за ознакою спільності усвідомлення правових норм в суспільстві.

Істотним у позиції М. М. Ярушкіна для нас є, перш за все, активний характер правосвідомості, що виявляється в тому, що правосвідомість не тільки відображає соціальну дійсність, але й впливає на неї. Підкреслимо, що активність правосвідомості пов'язана не тільки з активністю самого процесу віддзеркалення, але й в тому, що перетворює систему соціально-економічних відносин правозастосовної поведінки суб'єктів правосвідомості — індивідів, груп, колективів. Не менш важливим у позиції М. М. Ярушкіна є те, що механізмом правосвідомості представляється «мовномислительна діяльність людей!». Якщо перша з вказаних М. М. Ярушкіним ознак дає можливість відповідати на питання про форми роботи з формування правосвідомості (індивідуальна й групова форми роботи), то друга ознака містить в собі пряму вказівку на методи правового виховання. Очевидно, що повинно йтися про різні форми колективної мислєдіяльності (мозковий штурм, соціально-психологічний тренінг, групова дискусія, ділові ігри та ін.).

Нарешті, ще одна важлива обставина полягає, на наш погляд, у виділенні характеру усвідомлення правових норм в суспільстві як однієї з можливих основ соціального групоутворення. Таким чином, найважливіше соціально-педагогічне

¹ Васильєва В. Л. Некоторые замечания о правовом сознании. — М.: Юристь, 2006. — С. 34.

² Ярушкіна Н. Н. Правоведение. — СПб, 2005. — С. 2-3.

завдання полягає в тому, щоб навчити дітей вибирати референтні групи, групи членства та колективи, де правозастосовна поведінка є груповою нормою. Необхідно відзначити при цьому, на наш погляд, важливий момент взаємозв'язку між правосвідомістю і процесом правової соціалізації, що відображає, з одного боку, вплив життєвого досвіду й практики людини на формування її установок і ціннісних орієнтацій у сфері права та, з іншого боку, пряма дія правосвідомості на мотивацію поведінки людини. Аналіз взаємозв'язку правосвідомості та процесу соціалізації розгортає сутнісна єдність соціального і індивідуального. Значний інтерес з цієї точки зору викликають дослідження індивідуальної свідомості, проведені під керівництвом К. А. Абульханової-Славської³.

Поєднання індивідуального та інтегрального підходів в теоретичних і емпіричних дослідженнях дозволило розглянути зв'язок свідомості та усвідомлення зі всіма сторонами життєдіяльності людини. Так, К. А. Абульхановою-Славською ставиться проблема готовності індивіда бути суб'єктом ухвалення правових рішень, які стосуються його власного життя. Показано, що через обставини, що історично склалися, готовність індивіда бути автором своєї долі не була затребувана. Ми вважаємо, що виявлена К. А. Абульхановою та її співробітниками обставина істотно впливає на формування правової свідомості членів суспільства. Ми вважаємо, що бути суб'єктом правосвідомості означає можливість особи в кожний конкретний момент часу вибирати на користь правозастосовної поведінки свідоме, відповідальне та вільне обмеження своїх імпульсних реакцій.

Істотну роль у формуванні соціальної поведінки відіграє соціальне мислення, що розуміється як сукупність способів правового осмислення індивідом соціальної дійсності. Показано, що структури соціального мислення різних типів людей розрізняються за здатністю ставити та вирішувати проблеми суспільного життя конструктивно, продуктивно, оригінально та прогностично. Правове мислення залежить від властивого свідомості конструкта "Я — суспільство". Варіанти цього конструкта мають достатньо широкі індивідуальні варіації, аналіз яких показує зв'язок індивідуальної і суспільної свідомості. З'єднання системного та суб'єктного підходів до особи дозволило К. А. Абульхановій розробити концепцію особи як суб'єкта життєвого шляху. Показано, що кожна особа різною мірою стає суб'єктом життя, володіє різним ступенем активності. З погляду предмета нашого дослідження особливий інтерес представляє аналіз життєвого шляху особи з кримінальною спрямованістю. Про наявність такого типу особи говорить високий відсоток рецидиву серед тих, хто неодноразово здійснював правопорушення, був засуджений та відбував покарання. На жаль, в роботах К. А. Абульханової ця проблема не знайшла свого висвітлення. Нам представляється цікавою зроблена К. А. Абульхановою спроба аналізу індивідуальної свідомості через її функціональний аспект — соціально зорієнтоване мислення. У її роботах продемонстрована можливість вивчення індивідуальної свідомості шляхом зіставлення її абстрактної ідеальної структури з її реальною структурою, функціонуванням і зміною. Рівні свідомості, співвіднесення її когнітивного та етичного, правового й етичного аспектів, виявлені за однією соціокультурною виборкою, виявилися іншими в інших соціокультурних середовищах. Таким чином, виявляється характер залежності між структурами суспільства, суспільною та індивідуальною свідомістю: відсутність на рівні суспільства та його свідомості правових і етичних норм призводить до їх трансляції на індивідуальний рівень, де юридичні норми підміняються етичними. Частина населення, таким чином,

³ Абульханова-Славская К. А. Проплеми правового сознания // Сборник научных трудов. — Ярославль, 2004. — С. 112-113.

живе не за законами, а за “поняттями”. Остання обставина показує принципову неможливість ототожнення правового виховання та етичного, отже, прямі аналогії, як між аспектами свідомості, так і між правовим і будь-яким іншим аспектом і свідомістю в цілому можуть привести до втрати специфіки аспекту. Різні аспекти свідомості бачаться нами як одиниці цілого, суть яких не наближена ні до цілого, ні до будь-якої його частини.

А. В. Міцкевич та В. М. Обухова вказують на те, що “правосвідомість особи є сплавом соціального та індивідуального, що відображає об’єктивні умови життя, відносини, в які включений індивід, а також властивості та якості самої особи (психологічні, біофізіологічні, демографічні)”⁴. Іншими словами, правову свідомість ідентифікує розуміння людьми правових норм, юридичних прав і обов’язків, законності або незаконності різних вчинків, їх відношення до закону правових явищ і вимог як його наслідку.

З погляду А. Р. Ратінова, для повного розкриття суті правосвідомості є необхідним її вивчення за умов багатопланового спектра розгляду, що є тенденцією дослідження взаємозв’язків між різними продуктами віддзеркалення правової дійсності та визначення соціальних функцій правосвідомості в цілому. Відповідно, її структура правової свідомості представлена А. Р. Ратіновим⁵ в якнайповнішому об’ємі на рівні макроаналізу у вигляді безлічі складних утворень, складових її суті. А. Р. Ратінов розглядає правову свідомість з погляду предмета віддзеркалення. Даний аспект аналізу дозволяє виділити сфери правосвідомості, відповідні різним галузям права та різним видам правосвідомості.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній проаналізовані сучасні підходи до:

1) виявлення особливостей впливу психолого-педагогічних чинників на розвиток правової свідомості підлітків (структурно-функціональні особливості сімейного виховання; умови шкільної соціалізації; групи однолітків неформального спілкування);

2) розкриття генезису деформації правової свідомості та кримінальної спрямованості особи підлітків. Теоретична значущість дослідження полягає в тому, що результати дослідження розширюють наукові уявлення про чинники, що детермінують деформацію правосвідомості; сприяють розумінню закономірностей розвитку правової свідомості підлітків в різних соціальних середовищах і ефективнішому розв’язанню актуальних питань правового виховання.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що результати наукової статті сприяють удосконаленню процесу формування правової свідомості дитини за умов первинної правової соціалізації; дозволяють підвищити ефективність процесу діагностичного обстеження правової свідомості підлітків і можуть бути використані при розробці як коректувальних програм, так й системи правового виховання в цілому. Думаємо, що подальше вивчення контекстуальної тематики значно оптимізуватиме різнопланові дослідження української правосвідомості.

Стаття рекомендована до друку кафедрою правового супроводження соціальної роботи Університету мислі (протокол № 17 від 15 травня 2006 року)

⁴ Міцкевич А. В., Обухова В. М. Индивидуальное правовое сознание подростков. — СПб, 2003. — С. 78.

⁵ Ратінов А. Р. Теоретические аспекты права. — Челябинск, 2004. — С. 26.